

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι

ΤΑ ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΜΕΣΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΤΗΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ, 1830-1910

α) Επαρχία Καλαμάτας

1. Το πρώτο δημόσιο Ελληνικό σχολείο της επαρχίας αυτής ιδρύθηκε στην Καλαμάτα το 1835, με το Β.Δ. της 25ης Μαρτίου/6ης Απριλίου¹. Ήταν όχι μόνο το πρώτο της επαρχίας αλλά και ολόκληρου του νομού, και μάλιστα ένα από τα δέκα που ίδρυσε η Αντιβασιλεία σε όλη τη χώρα. Σύμφωνα με το ίδιο διάταγμα, λειτούργησαν οι δύο μόνον τάξεις «διά το ενεστώς έτος»². Ας σημειωθεί, ωστόσο, ότι τον Μάρτιο του 1830 είχε ήδη ιδρυθεί Ελληνικό σχολείο

---

1. Πρώτος σχολάρχης διορίστηκε ο Καλλίνικος Καστόρχης και ελληνοδιδάσκαλος ο Γεώργιος Τολίδης. Το σχολείο αρχικά στεγάστηκε «εις το οικοδόμημα της διαλυθείσης γυναικείας μονής του Αγίου Κωνσταντίνου» (Μονή Καλογραιών), όπως προκύπτει από αναφορά της 20ής Σεπτεμβρίου του 1835 προς την Α.Μ. τον Βασιλέα, άγνωστο για πόσο χρονικό διάστημα. Πάντως, κατά το χρονικό διάστημα από την 1η Νοεμβρίου 1860 έως τα τέλη του 1862 στεγάστηκε σε μισθωμένο κτίριο, που βρισκόταν στην Άνω Πλατεία της πόλης, ιδιοκτησίας της Ζαχαρούλας χήρας Κων. Δεληγιάννη, η οποία «ενοικίασε ολόκληρον το ανώγειον αυτής εις τον Δήμον Καλαμών ίνα χρησιμεύση ως διδασκλήριον του Ελληνικού σχολείου, διά είκοσι έξ μήνας». Ως αντιπρόσωπος του Δήμου παρουσιάστηκε ο Θεόδωρος Κ. Καρτερούλης, δημοαρχεών πάρεδρος Καλαμάτας. Άλλωστε για τα 10 Ελληνικά σχολεία, που ιδρύθηκαν το 1835 σε διάφορες πόλεις της χώρας, είχε προβλεφθεί να στεγασθούν σε «καταστήματα», τα οποία «θέλουσι προμηθεύσει αι ανήκουσαι Κοινότητες, εκάστη εις την ιδίαν πρωτεύουσαν». Από το 1862 και ύστερα το σχολείο συστεγάστηκε με το Γυμνάσιο, έπειτα από απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου και για μακρό χρονικό διάστημα. Βλ. Στέφανος Φίλος, *Το χρονικό ενός θεσμού. Διοίκηση και εποπτεία της εκπαίδευσης κατά την τελευταία 150ετία 1832-1982*. Βιβλία για Όλους, Αθήνα 1984, σ. 25· ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας, Μοναστηριακά, ΑΕΕ: εκκλ. 1.1· ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας, συμβόλαιο 26522/4 Νοεμβρίου 1860 του συμβολαιογράφου Καλαμάτας Παν. Λιν. Στραβοοικιάδη· Μ. Φερέτος, «Η παιδεία στην Καλαμάτα στην Τουρκοκρατία και μέχρι του 1835», περ. *Μεσσηνιακά Γράμματα*, 1956, σ. 503· Πότης Δ. Οικονομάκης, «Το πρώτο νοσοκομείο, το πρώτο γυμνάσιο και η από Τουρκοκρατίας Ελληνική Σχολή της Καλαμάτας», *Μεσσηνιακά Γράμματα*, τόμ. Β', 1967, σ. 435.

2. Κώστας Σοφιανός, *Το νομικό καθεστώς της παιδικής ηλικίας και της νεότητος 1833-1900*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολογίας-Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1988, τόμ. Α', σ. 18.

στην Καλαμάτα, το οποίο όμως δεν λειτούργησε περισσότερο από ένα τρίμηνο, οπότε και διαλύθηκε λόγω ανεπάρκειας των πόρων για τη συντήρησή του³. Η λειτουργία του δημόσιου Ελληνικού σχολείου συνεχίστηκε αδιάλειπτα από το 1835 μέχρι το 1895, οπότε καταργήθηκε και απολύθηκε το προσωπικό του, σύμφωνα με το Β.Δ. της 18ης Ιανουαρίου 1895, «ένεκεν ανεπαρκούς αριθμού μαθητών»⁴. Οι εναπομείναντες μαθητές του γράφτηκαν στο Β' Ελληνικό σχολείο Καλαμάτας, όπως προκύπτει από το μαθητολόγιο του σχολείου αυτού, όπου αναγράφεται: «μετενεγράφησαν άνευ πληρωμής τέλους μετεγγραφής εκ του καταργηθέντος Α' Ελληνικού σχολείου Καλαμών, δυνάμει της υπ' αρ. 1065 και από 21 Ιανουαρίου ε.ε. διαταγής του Υπουργείου των εκκλησιαστικών». Το Α' Ελληνικό Σχολείο Καλαμάτας επαναλειτούργησε το 1901, όπως αποδεικνύεται από το μαθητολόγιο του επανασυσταθέντος σχολείου. Ο παλαιότερος γενικός έλεγχος του Α' Ελληνικού σχολείου Καλαμάτας που έχει διασωθεί χρονολογείται από το 1889, ενώ το μαθητολόγιο του από το 1901.

2. Σύμφωνα με την *Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως* του 1907-1908, το 1836 ιδρύθηκε στην Καλαμάτα και δεύτερο Ελληνικό σχολείο, το οποίο όμως δεν πρέπει να λειτούργησε αμέσως: ο Ιάκωβος Ραγκαβής αναφέρει, το 1852, ότι «εν Καλάμαις υπάρχει Σχολείον Ελληνικόν, έχον σχολάρχην και δύο διδασκάλους Β' και Γ' τάξεως»⁵, πράγμα που σημαίνει ότι λειτούργουσε ένα μόνο Ελληνικό σχολείο, ενώ και ο περιηγητής Thomas Wyse μιλάει για ένα μόνο Ελληνικό σχολείο, που συστεγαζόταν με τα δύο Δημοτικά. Και περιγράφει ως εξής το κτίριό τους: «εξωτερικώς ήταν αρκετά καλό, αλλά οι εσωτερικές διευθετήσεις φτωχές και προφανώς προσωρινές. Τα σκαλοπάτια ήταν ετοιμόρροπα, οι αίθουσες χαμηλές και περιορισμένες, κακής κατασκευής και με άθλιο εξαερισμό»⁶. Σ' αυτό το σχολείο φοιτούσαν 247 μαθητές το 1858 και 243 το 1862⁷. Αλλά και αργότερα, το 1875, στον *Οδηγό του Μιλτιάδη Μπούκα* μαρτυρείται η λειτουργία ενός «Σχολαρχείου»⁸. Το σχολείο, σύμφωνα με τον *Οδηγό* του Χ. Μακρίδη, ήταν ήδη σε λειτουργία το

3. Ελένη Μπελιά, *Η εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν και την Μεσσηνίαν κατά την καποδιστριακήν περίοδον 1828-1832*, Αθήνα 1970, σ. 54· Μ. Φερέτος, «Η παιδεία στην Καλαμάτα στην Τουρκοκρατία και μέχρι του 1835», *ό.π.*, σ. 500.

4. Κ. Σοφιανός, *ό.π.*, τόμ. Β', σ. 685.

5. Ιάκωβος Ραγκαβής, *Τα Ελληνικά, ήτοι περιγραφή γεωγραφική, ιστορική, αρχαιολογική και στατιστική της αρχαίας και νέας Ελλάδος*, Αθήνα 1853, τόμ. Β', σ. 540.

6. Εφ. *Θάρρος*, 4 Σεπτεμβρίου 1994, φ. 28620, σ. 10-11.

7. Ν. Ζερβής, «Πώς είδαν την Καλαμάτα οι ξένοι περιηγητές», εφ. *Θάρρος*, 11 Σεπτεμβρίου 1994, φ. 28.626, σ. 12.

8. Μιλτιάδης Μπούκας, *Οδηγός εμπορικός, γεωγραφικός και ιστορικός των πλείστων κυριοτέρων πόλεων της Ελλάδος του έτους 1875*, Αθήνα 1875, σ. 224.

1887⁹, συνεχίζοντας έκτοτε αδιάλειπτα τη λειτουργία του. Το μαθητολόγιο του σχολείου σώζεται από το 1889.

3. Στη *Θουρία* τον Ιανουάριο του 1858 λειτουργούσε, άγνωστο για πόσο χρονικό διάστημα, δημοσυντήρητο Ελληνικό σχολείο¹⁰. Πάντως, στην *Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως* του 1907-1908 ως «χρόνος συστάσεως» του δηλώνεται το 1875. Αργότερα, το 1887, στον *Οδηγό* του Χ. Μακρίδη¹¹ φαίνεται ότι το σχολείο λειτουργούσε. Από το μαθητολόγιο του, που έχει διασωθεί, προκύπτει ότι από το 1889 η πορεία του υπήρξε ομαλή ως τριτάξιου Ελληνικού σχολείου.

4. Γύρω στα 1860 ιδρύθηκε Ελληνικό σχολείο στο *δήμο Αλαγονίας*. Οι προσπάθειες σύστασής του είχαν αρχίσει ήδη από το 1855¹². Η συντήρησή του εξασφαλιζόταν χάρη στο κληροδότημα του Πέτρου Γ. Δημάκη, ο οποίος, με «παραχωρητήριο» συμβόλαιο του 1856¹³, «παρεχώρησεν οικειοθελώς» στο δημόσιο «μίαν οικίαν με την περιοχόν της, κειμένην εις Αθήνας [...] επί της Ερμαϊκής οδού [...] υπό τον όρον να πληρώνη το δημόσιον 5.000 κατ' έτος προς συντήρησιν ενός Αλληλοδιδασκτικού και ενός Ελληνοδιδασκάλου υπηρετούντων εις τα ειρημένα σχολεία εν Αλαγωνία [...]». Σύμφωνα πάντα με το ίδιο συμβόλαιο, ως ημερομηνία έναρξης της εκτέλεσης της παραπάνω συμφωνίας ορίστηκε η 1η Ιανουαρίου 1857. Η συντήρηση του σχολείου από το κληροδότημα του Δημάκη συνεχίστηκε τουλάχιστον μέχρι το 1899¹⁴. Σύμφωνα με τα μαθητολόγιά μας (το παλαιότερο που έχει διασωθεί χρονολογείται από το 1889) το σχολείο λειτουργησε με δύο τάξεις μέχρι το 1899-1900, οπότε έγινε τριτάξιο. Επίσης, όπως προκύπτει από το μαθητολόγιο και τον γενικό έλεγχο, κατά το σχολικό έτος

9. Χ. Μακρίδης, *Γενικός ετήσιος οδηγός της Ελλάδος, έτος 1887*. Αθήνα, Τυπογραφείο Ο Παλαμίδης, σ. 127.

10. Στο σχολείο αυτό υπηρετούσε ο ελληνοδιδάσκαλος Π. Κομνηνός, ο οποίος τον Αύγουστο του 1858 μετατέθηκε στην Ύδρα. Βλ. Συλλογή Μ. Φερέτου, φάκ. Δήμος Θουρίας, ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας, όπου γίνεται παραπομπή στην αθηναϊκή εφημερίδα *Εφημερίς των Φιλομαθών*, 24 Ιανουαρίου 1858, φ. 242, σ. 340 και 30 Αυγούστου 1858, φ. 275, σ. 602.

11. Χ. Μακρίδης, *Γενικός ετήσιος οδηγός... 1887*, ό.π., σ. 127.

12. Με το νόμο ΣΠΕ' της 9ης Μαΐου 1855 παραχωρήθηκε στον Πέτρο Γ. Δημάκη η χρήση και νομή «των εντός της περιφέρειας του δήμου Αλαγονίας της επαρχίας Καλαμών τριών διαλελυμένων μοναστηρίων του Αγ. Ιωάννου του Προδρόμου Μελέ, της Παναγίας Σιδηροπόρτας και των Αγ. Αποστόλων μετά των κτημάτων αυτών, προς σύστασιν και συντήρησιν σχολείων, ενός Αλληλοδιδασκτικού και ενός Ελληνικού». Αργότερα, με το νόμο ΤΣ' της 23ης Οκτωβρίου του 1856, «Περί κληροδοτήματος Π. Δημάκη υπέρ των εν Αλαγονία σχολείων», προχώρησε η υπόθεση σύστασης σχολείων στο δήμο Αλαγονίας. Βλ. Στέφανος Παρίσης, *Ανωτέρα και μέση εκπαίδευσις... Τυπογραφείο Ο Παλαμίδης*, Αθήνα 1884, σ. 259, 287.

13. Παραχωρητήριο συμβόλαιο του συμβολαιογράφου Καλαμάτας Παν. Στραβοσισιάδη, αρ. 12778, ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας.

14. Κ. Σοφιανός, *Το νομικό καθεστώς της παιδικής ηλικίας και της νεότητος...*, ό.π., τόμ. Β', σ. 934.

1891-1892 πρέπει να διακόπηκε η λειτουργία του, γιατί δεν υπάρχουν στοιχεία γι' αυτήν τη σχολική χρονιά, χωρίς συνάμα να γεννάται η υποψία ότι έχουν καταστραφεί οι σχετικές σελίδες. Η έδρα του σχολείου άλλοτε ήταν στην Τσερνίτσα και άλλοτε στη Σίτσοβα¹⁵.

5. Το 1881 συστάθηκε το Ελληνικό σχολείο του *Ασλάναγα*, σύμφωνα με την *Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως* του 1907-1908. Αρχικά το σχολείο λειτούργησε με μία μόνον τάξη, την Α', ενώ το 1883 προστέθηκε και η Β'¹⁶. Το 1887, όπως προκύπτει από τον *Οδηγό* του Χ. Μακρίδη¹⁷, το σχολείο συνέχιζε τη λειτουργία του και, απ' ό,τι φαίνεται, ο αριθμός των μαθητών του αυξανόταν διαρκώς: την επόμενη χρονιά, το 1888, προστέθηκε και τρίτη (ανώτερη) τάξη «ένεκα της [...] πληθούς των μαθητών»¹⁸. Έκτοτε, συνέχισε τη λειτουργία του ως τριτάξιο Ελληνικό σχολείο, όπως δείχνει το παλαιότερο μαθητολόγιο που έχει διασωθεί και χρονολογείται από το 1889.

6. Το 1892 ιδρύθηκε μονοτάξιο Ελληνικό σχολείο στ' *Αρφαρά*¹⁹. Όπως προκύπτει από το αρχείο μας, το σχολείο μέχρι και το σχολικό έτος 1903-04 είχε μία μόνο τάξη, ενώ το 1904-05 προστέθηκε η Β' και το 1907-08 και η Γ', οπότε λειτούργησε κανονικά ως τριτάξιο Ελληνικό σχολείο. Το παλαιότερο μαθητολόγιο σώζεται από το 1893.

7. Το 1909 λειτούργησε και Γ' Ελληνικό σχολείο στην *Καλαμάτα*, όπως προκύπτει από το μαθητολόγιο, που έχει διασωθεί και χρονολογείται από τη χρονιά αυτή. Εξάλλου, στην *Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως* του 1907-1908 δεν αναφέρεται το εν λόγω σχολείο.

8. Το 1861 συστάθηκε στην *Καλαμάτα*, με το Β.Δ. της 23ης Σεπτεμβρίου, το πρώτο Γυμνάσιο της επαρχίας αλλά και του νομού. Η ίδρυσή του υπήρξε αποτέλεσμα της έντονης δραστηριοποίησης και της έγκαιρης συνειδητοποίησης για την ανάγκη σύστασης Γυμνασίου στην πόλη, τόσο από πλευράς τοπικών αρχόντων²⁰

15. Οι σχετικές μεταβολές εντοπίστηκαν στο μαθητολόγιο του σχολείου. Συγκεκριμένα, από το 1889 έδρα του σχολείου ήταν η Τσερνίτσα, η οποία ήταν και έδρα του δήμου. Αργότερα, το 1902, η έδρα του μεταφέρθηκε στην Σίτσοβα όπου και παρέμεινε μέχρι και το 1906-07. Μάλιστα, το 1904 οι κάτοικοι της Τσερνίτσας «εξαιτούνταν δι' αιτήσεώς των προς την Νομαρχίαν την επαναφοράν του Ελληνικού σχολείου εκ Σιτσόβης εις Τσερνίτσαν», όπως διαβάζουμε στο φύλλο της 5ης Σεπτεμβρίου 1904 της εφημερίδας *Φως*.

16. Συλλογή Μ. Φερέτου, φάκ. Δήμος Άριος, ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας.

17. Χ. Μακρίδης, *Γενικός ετήσιος οδηγός... 1887*, ό.π., σ. 127.

18. Κ. Σοφιανός, *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 411.

19. Κ. Σοφιανός, *ό.π.*, τόμ. Β', σ. 551. Βλ. επίσης εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, 15 Ιουλίου 1957, φ. 28, σ. 3.

20. Το 1857, το τότε Δημοτικό Συμβούλιο της πόλης της Καλαμάτας, με δήμαρχο τον Ιω. Κ. Κυριακό, ανακίνησε το ζήτημα της σύστασης Γυμνασίου, καταγράφοντας σε ψήφισμα τις αρνητικές επιπτώσεις από την έλλειψή του στην πρωτεύουσα του νομού: «[...] πλείστοι των νέων αναγκάζο-

όσο κι από πλευράς Τύπου²¹ και λαού. Τελικά, οι συντονισμένες προσπάθειες της τοπικής κοινωνίας ευοδώθηκαν και τον Οκτώβριο του 1861 έγινε επίσημα η έναρξη των μαθημάτων, στο αρχοντικό του Μπενάκη²². Η έναρξη λειτουργίας του σχολείου έθεσε τέλος στη συντελούμενη μαθητική αιμορραγία του νομού, με την «αποδημία» των αποφοίτων του σχολαρχείου σε Γυμνάσια άλλων νομών, και κυρίως στο Γυμνάσιο της Τρίπολης²³. Επίσης, η λειτουργία του σηματοδοτεί και την έναρξη της πνευματικής ανάπτυξης της πόλης, με την εξωσχολική δραστηριότητα που αναπτύσσουν οι καθηγητές του (διαλέξεις, θεατρικές παραστάσεις κ.ά.), καθώς και με το σχηματισμό αξιόλογης βιβλιοθήκης²⁴. Όπως δείχνει το παλαιότερο μαθητολόγιο του σχολείου που έχει διασωθεί, του έτους 1889, το Γυμνάσιο λειτουργούσε από τη χρονιά εκείνη ανελλιπώς, με τέσσερις τάξεις, και ήταν το πιο πολυδύναμο και το πιο εύρυθμο, σε σχέση με άλλα Γυμνάσια, εντός και εκτός νομού. Όπως διαβάζουμε χαρακτηριστικά σε καλαματιανή εφημερίδα της εποχής, «[...] οι περιοδεύσαντες επιθεωρηταί εμόρφωσαν περί της προόδου του Γυμνασίου μας, σχετικώς προς όσα άλλα επεθεώρησαν, αγαθότεραν εντύπωσιν»²⁵.

9. Ας σημειωθεί επίσης ότι στην επαρχία Καλαμάτας, από το 1870 μέχρι το

νται να αποδημώσι και να υποστώσι δαπάνας δυσαναλόγους εις την συντήρησιν και πρόοδόν των [...] και ηθικὴν βλάβην τῆς νεολαίας του νομού, καθόσον, αν και πολλοί νέοι εξερχόμενοι ἢ απολυόμενοι εκ του Ἑλληνικοῦ σχολείου [...] αναγκάζονται να διακόπτωσι τας σπουδὰς των δι' ἔλλειψιν των αναγκαίων και τοιουτοτρόπως ο νομός οὗτος δεν δύναται ν' αποκτήσει νεολαίαν κατὰ τας προσδοκίας του [...]». Βλ. Πότης Δ. Οικονομάκης, «Το πρώτο νοσοκομείο, το πρώτο γυμνάσιο και η από Τουρκοκρατίας Ἑλληνική Σχολή τῆς Καλαμάτας», ὅ.π., σ. 403.

21. Διαβάζουμε στην εφ. *Πελοπόννησος* τον Αύγουστο και τον Σεπτέμβριο του 1861: «προς τον εν Καλάμαις τύπον οφείλεται πολὺς ἔπαινος πραγματευόμενον εν παντί σχεδόν φύλλω περί συστάσεως Γυμνασίου» (έτος Β', 11 Αυγούστου 1861, φ. 56)· «Ατηνυδῆσαμεν πλέον γράφοντες περί τῆς συστάσεως Γυμνασίου εν Καλάμαις, του οποίου την ἀπόλυτον ἀνάγκην υπεδείξαμεν εις τα προηγούμενα φύλλα» (4 Σεπτεμβρίου 1861, φ. 59).

22. Η στέγαση του Γυμνασίου στο αρχοντικό Μπενάκη (σήμερα στο κτίριο στεγάζεται το Αρχαιολογικό Μουσείο) ήταν προσωρινή. Μετά το 1862 στεγάστηκε, μόνιμα πλέον, σε οικόπεδο του δήμου, βορείως του ναού της Υπαταντής, πάνω στο μισοτελειωμένο κτίριο του νοσοκομείου «[...] το οποίον μετεποιήθη εις Γυμνασιακόν κατάστημα». Σήμερα στεγάζεται εκεί το Δημοτικό Ωδείο τῆς Καλαμάτας. Βλ. Πότης Δ. Οικονομάκης, ὅ.π., σ. 408 και 410.

23. Διαβάζουμε στην εφημερίδα *Πελοπόννησος*, 4 Σεπτεμβρίου 1861, φ. 59: «[...] και η εν Τρίπολει αξιόλογος εφημερίς Ἀρκαδία αναφέρει ότι τὸσον πλῆθος μαθητῶν Μεσσηνίων ευσσασωρέθη εις το εκείθεν Γυμνάσιον ὥστε οὐτε η οικία δεν τους χωρεῖ και προτείνει την σύστασιν Γυμνασίου εν Καλάμαις».

24. Στα 1901 η βιβλιοθήκη του Γυμνασίου αριθμούσε 3.000 τόμους. Βλ. Παν. Δ. Οικονομάκης, «Ἡ Λαϊκὴ Βιβλιοθήκη Καλαμῶν», περ. *Μεσσηνιακά Γράμματα*, τόμ. Α', 1956, σ. 270-281.

25. Πρόκειται για τους καθηγητές Πανεπιστημίου, Π. Καρολίδη, διαπρεπή ιστορικό, και Γ. Αργυρόπουλο, διάσημο φυσικομαθηματικό, οι οποίοι είχαν ορισθεί μέλη τῆς Επιτροπῆς για την επιθεώρηση των Γυμνασίων Καλαμάτας, Φιλιατρών, Ανδρίτσαινας, Μεσσήνης, Κυπαρισσίας, Γυθείου, Σπάρτης, Τρίπολης και Δημητσάνας. Βλ. εφ. *Φαραί*, 23 Ιουνίου 1896, φ. 53, σ. 2· 12 Μαΐου 1896, φ. 47, σ. 3· και 19 Μαΐου 1896, φ. 48, σ. 3.

1910, ιδρύθηκαν 20 τουλάχιστον ιδιωτικά εκπαιδευτήρια, αρρένων και θηλέων (19 στην Καλαμάτα και ένα στ' Αρφαρά), 8 από τα οποία ήταν Παρθεναγωγεία (βλ. εδώ, Κεφάλαιο 4, και Παράρτημα IV).

β) Επαρχία Μεσσήνης

1. Το πρώτο Ελληνικό σχολείο της επαρχίας αυτής, μετά την Απελευθέρωση²⁶, ιδρύθηκε το 1846 στο Νησί, τη σημερινή Μεσσήνη, με το διάταγμα της 9ης Σεπτεμβρίου, που όριζε τα εξής: «μέχρις ότου αποφασισθή οριστικώς ο αριθμός των Ελληνικών σχολείων υπό νέου νόμου, συνιστώνται προς το παρόν νέα Ελληνικά σχολεία εις τας ακόλουθους πόλεις: Μέγαρα, Αίγινα, Γαλαξιδιον, Αταλάντην, Λοιδορίκι, Αγρίνιον, Βάλτον, Άργος, Αίγιον, Τρίκαλα, Νησίον, Κορώνην, Στεμνίτσαν, Γύθειον, Μύκονον, Σέριφον, Κέαν, Κύθον, Καρυστίαν. Εις τα σχολεία ταύτα θέλουσι διορισθή εις ή δύο διδάσκαλοι κατά την ανάγκην των περιστάσεων και το πλήθος των μαθητών»²⁷. Έκτοτε, το σχολείο λειτούργησε ανελλιπώς (εκτός από το σχολικό έτος 1865-66, που δεν δηλώνεται στο μαθητολόγιο), όπως προκύπτει από την περιήγησή μας σε διάφορες πηγές²⁸. Από το αρχείο μας φαίνεται ότι από το 1861 λειτουργούσε ως τριτάξιο Ελληνικό σχολείο αρρένων, με εξαίρεση το σχολικό έτος 1863-64, που είχε δύο τάξεις. Λείπουν τα φύλλα του έτους 1865-66. Το παλαιότερο μαθητολόγιο του σχολείου²⁹, που έχει διασωθεί, χρονολογείται από το 1861.

2. Στην *Ανδρούσα* φαίνεται ότι λειτουργούσε Ελληνικό σχολείο κατά το 1861, όπου υπηρετούσε ως βοηθός δάσκαλος ο φοιτητής φιλολογίας Κ. Καμή-

26. Πριν από την Απελευθέρωση, τον Οκτώβριο του 1829 οι κάτοικοι του Νησιού, «των οποίων τα τέκνα ήσαν κατηρτισμένα εις τα “κοινά γράμματα”, ενήργησαν από κοινού μετά του εκεί διοικητού διά την ίδρυσιν Ελληνικού σχολείου, προσλαβόντες διδάσκαλον τον ιεροδιάκονον Διονύσιον Παπαϊωάννου, Αιτωλόν». Η λειτουργία του σχολείου αυτού δεν διήρκεσε πάνω από ένα έτος. Όμως, τον Μάρτιο του 1831 ο Ανδρούσης Ιωσήφ προσέλαβε ως ελληνοδιδάσκαλο τον μοναχό Αββακούμ. Έκτοτε, το σχολείο λειτούργησε με επιτυχία, σίγουρα μέχρι τον Ιούλιο του 1831, δεν αποκλείεται όμως η λειτουργία του να συνεχίστηκε και αργότερα. Βλ. Ελένη Δ. Μπελιά, *Η εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν και την Μεσσηνίαν κατά την καποδιστριακήν περίοδον 1828-1832*, ό.π., σ. 56.

27. Η πληροφορία αντλείται από το Κ. Σοφιανός, *Το νομικό καθεστώς της παιδικής ηλικίας και της νεότητος...*, ό.π., τόμ. Α', σ. 56. Και στην *Επετηρίδα των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως 1907-1908* δηλώνεται ως «χρόνος συστάσεως» του σχολείου το 1846.

28. Το 1849 λειτουργούσαν στη Μεσσηνία 4 Ελληνικά σχολεία, από τα οποία το ένα ήταν της Μεσσήνης. Βλ. εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, 28 Δεκεμβρίου 1968, φ. 210, σ. 3. Επίσης, φαίνεται ότι το σχολείο αυτό λειτουργούσε και το 1851. Βλ. Ιάκωβος Ραγκαβής, *Τα Ελληνικά...*, ό.π., τόμ. Β', σ. 569.

29. Στο μαθητολόγιο φαίνεται και η μετονομασία της έδρας του σχολείου από «Νησί» σε «Μεσσήνη». Στη στήλη που αναγράφεται ο τόπος διαμονής ή καταγωγής του μαθητή, παρατηρείται ότι, για τις περιπτώσεις παιδιών που προέρχονταν από την έδρα του σχολείου, αναφέρεται η λέξη «Νησί» μέχρι το 1867, χρονιά που έγινε η μετονομασία.

λος³⁰. Όμως, η λειτουργία του δεν πρέπει να είχε διάρκεια, γιατί στους Πίνακες παριστάνοντες την αριθμητική κατάσταση Μέσης και Ανωτέρας Εκπαιδύσεως 1869 και 1870 του Υπουργείου Παιδείας δηλώνεται η λειτουργία ενός μόνου Ελληνικού σχολείου στην επαρχία Μεσσηνίας – πρόκειται για το Ελληνικό σχολείο Μεσσηνίας. Γι' αυτό και στην *Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως* του 1907-1908 αναφέρεται ως «χρόνος συστάσεως» του σχολείου το 1879. Πράγματι, «διά του διατάγματος από 4 Ιανουαρίου 1879 συνεστήθη Ελληνικόν σχολείον εν Ανδρούση του δήμου Εύας της Μεσσηνίας με μίαν επί του παρόντος τάξιν, την Α', και διωρίσθη εν αυτώ βοηθός επί μηνιαίω μισθώ δραχμών 90 ο Ι. Α. Λάιος»³¹. Από τα μαθητολόγια – το παλαιότερο χρονολογείται από το 1889 – προκύπτει ότι κατά το σχολικό έτος 1889-90 λειτουργούσε μόνον η Α' τάξη, το 1890-91 προστέθηκε η Β', ενώ το 1891-92 ακολούθησε και η Γ' τάξη.

3. Σύμφωνα με την *Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως* του 1907-1908, το Ελληνικό σχολείο του Μελιγαλά ιδρύθηκε το 1875. Αργότερα, το 1878, «συνεπληρώθη το εν Μελιγαλά της Οιχαλίας Ελληνικόν σχολείον και διωρίσθη εν αυτώ Σχολάρχης ο ελληνοδιδασκαλος τρίτης τάξεως Ι. Δ. Κασιμάτης»³². Έκτοτε, συνέχισε τη λειτουργία του ανελλιπώς, όπως προκύπτει από την παρουσία του σε διάφορες πηγές³³, και μάλιστα ως τριτάξιο Ελληνικό σχολείο, όπως διαπιστώνεται από τα μαθητολόγια του – το παλαιότερο μαθητολόγιο χρονολογείται από το 1889³⁴. Υπογραμμίζουμε το πολυδύναμο του σχολείου. Διαβάζουμε, μάλιστα, το 1892 στον περιηγητή Bickford-Smith ότι «η Μεσσηνία, η Λακωνία και η Αχαΐα-Ηλεία βρίσκονται στην κορυφή», από άποψη αριθμού μαθητών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, και ότι «τα δυο μεγαλύτερα σχολεία βρίσκονται στον Μελιγαλά (κοντά στην Ιθώμη) και στο Γύθειο»³⁵.

4. Το 1886 ιδρύθηκε μονοτάξιο Ελληνικό σχολείο στο Διαβολίτσι του δήμου Ανδανίας, με το Β.Δ. της 20ής Ιανουαρίου³⁶. Το 1889 προστέθηκε και η Β' τά-

30. Συλλογή Μ. Φερέτου, φάκ. Δήμος Ανδρούσης, ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας, όπου γίνεται παραπομπή στην αθηναϊκή εφ. *Εφημερίς των Φιλομαθών*, 10 Οκτωβρίου 1861, φ. 425, σ. 1804.

31. Κ. Σοφιανός, *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 206.

32. Κ. Σοφιανός, *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 201.

33. Το 1881 το σχολείο ήταν τριτάξιο. (Συλλογή Μ. Φερέτου, φάκ. Μελιγαλά, ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας, όπου γίνεται παραπομπή στην εφ. *Εφημερίς των Φιλομαθών*, τόμ. Δ', 1881, σ. 14-15). Το 1887, όπως διαπιστώνουμε από τον Οδηγό του Χ. Μακρίδη, βρισκόταν εν λειτουργία (Χ. Μακρίδης, *Γενικός ετήσιος οδηγός...1887*, *ό.π.*, σ. 129).

34. Τον Ιανουάριο του 1890 σχολάρχης του Ελληνικού Σχολείου Μελιγαλά ήταν ο Άνθιμος Παντελάκης, ο μετέπειτα Μητροπολίτης Τρίκκης και Σταγών, όπως προκύπτει από το μαθητολόγιο του σχολείου, που απόκειται στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας.

35. R.A.H. Bickford-Smith, *Η Ελλάδα την εποχή του Γεωργίου του Α'*, μετ. Λυδία Παπαδάκη, Ειριμός, Αθήνα 1993, σ. 218.

36. Κ. Σοφιανός, *Το νομικό καθεστώς της παιδικής ηλικίας και της νεότητος...*, *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 42.

ξη³⁷. Το σχολείο παρέμεινε διτάξιο μέχρι το 1893, οπότε προστέθηκε και η Γ' τάξη³⁸. Το αρχείο αυτού του σχολείου δεν το επεξεργασθήκαμε, γιατί δεν το είχαμε στη διάθεσή μας. Σώζεται στο σημερινό Λύκειο Διαβολιτισίου.

5. Το 1892 ιδρύθηκε στη Μεσσήνη και Β' Ελληνικό σχολείο, σύμφωνα με το Β.Δ. της 20ής Ιανουαρίου, όπου αναφέρεται: «εν τω εν Μεσσήνη Ελληνικώ σχολείω ενεγράφησαν μαθηταί 331, εν εκάστη δε τάξει υπέρ τους εκατόν, ένεκα του οποίου επιβάλλεται η διαίρεσις πασών των τάξεων [...]»³⁹. Από το αρχείο μας⁴⁰ προκύπτει ότι το σχολείο λειτούργησε από τον Μάρτιο του 1909, δηλαδή κατά το σχολικό έτος 1908-09, με μία μόνο τάξη, τη Γ', γιατί «προήλθεν εκ της διαίρέσεως της Γ' τάξεως του Α' ενταύθα Ελληνικού σχολείου». Την επόμενη σχολική χρονιά, 1909-10, λειτούργησε κανονικά ως τριτάξιο. Το μαθητολόγιο του σχολείου σώζεται από το 1909.

6. Το 1901 συστάθηκε Ελληνικό σχολείο στον Αριστομένη, σύμφωνα με την *Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως του 1907-1908*. Το μαθητολόγιο, που σώζεται από το 1901, μας δείχνει ότι το σχολείο, καθ' όλη τη διάρκεια λειτουργίας του, ήταν μονοτάξιο και ότι σταμάτησε να λειτουργεί το 1909.

7. Επίσης, το 1901 ιδρύθηκε Ελληνικό σχολείο στο Τσαούσιο, τη σημερινή Μερόπη, όπως προκύπτει από την *Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως του 1907-1908*. Το μαθητολόγιο, που έχει διασωθεί και χρονολογείται από το 1901, μας δείχνει ότι το σχολείο λειτούργησε αμέσως ως τριτάξιο Ελληνικό σχολείο.

8. Γυμνάσιο στην πόλη της Μεσσήνης ιδρύθηκε τον Αύγουστο του 1890, το οποίο θα λειτουργούσε από τον «προσεχή» Σεπτέμβριο, σύμφωνα με το Β.Δ. της 24ης Αυγούστου «Περί συστάσεως δημοτικού Γυμνασίου εν Μεσσήνη». Το σχολείο συντηρούσε ο Δήμος Παμίσου. Δύο μήνες, μάλιστα, πριν από τη σύστασή του, με το νόμο ΑΩΞΑ' «Περί προσθέτου φόρου υπέρ του δήμου Παμίσου προς ίδρυσιν και συντήρησιν δημοτικού Γυμνασίου εν Μεσσήνη», η Πολι-

---

Και στην *Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως του 1907-1908* αναφέρεται ως «χρόνος συστάσεως» του σχολείου το 1886.

37. Κ. Σοφιανός, *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 446.

38. Κ. Σοφιανός, *ό.π.*, τόμ. Β', σ. 630.

39. Κ. Σοφιανός, *ό.π.*, τόμ. Β', σ. 551 και εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, 12 Νοεμβρίου 1963, φ. 136, σ. 2.

40. Στο Βιβλίο Πράξεων του Α' Ελληνικού Σχολείου Μεσσήνης (Πράξη Δ', σχολικό έτος 1909-1910) διαβάζουμε:

«Σήμερον τη 25η Σεπτεμβρίου του έτους 1909 εν Μεσσήνη και εν τω Γραφείω του παιδευτηρίου ο υποφαινόμενος Σχολάρχης του εν Μεσσήνη Α' Ελληνικού σχολείου παρέδωκα εις τον Σχολάρχην του Β' εν Μεσσήνη Ελληνικού σχολείου 29 θρανία 1,5 έως 2 μέτρων και μίαν έδραν παλαιάν. Δι' ό συνετάχθη η παρούσα πράξις και υπεγράφη.

Ο παραδούς
Δημ. Μ. Στασινόπουλος

Ο παραλαβών
Καμαρινάκης».

τεία είχε επιτρέψει στο δήμο να επιβάλει πρόσθετη φορολογία στα παραγόμενα σύκα και στη σταφίδα της περιοχής, προκειμένου να εξασφαλισθούν οι πόροι για τη σύσταση και συντήρηση του σχολείου. Έκτοτε, οσάκις δεν επαρκούσαν οι δημοτικοί φόροι, οι πρόσθετες δαπάνες, με την άδεια της πολιτείας, καλύπτονταν είτε με επιπλέον φόρους⁴¹ είτε με τους πόρους του Λιμενικού Ταμείου του δήμου Παμίσου⁴². Το Γυμνάσιο παρέμεινε δημοσυντήρητο τουλάχιστον μέχρι το 1905⁴³. Από το αρχείο μας προκύπτει ότι το σχολείο, από το 1890-91 μέχρι και το 1893-94 ήταν διτάξιο, το 1894-95 έγινε τριτάξιο και το 1894-95 τετρατάξιο, οπότε συνέχισε ομαλά τη λειτουργία του, και μάλιστα ακολούθησε ανοδική πορεία, όσον αφορά τη φοίτηση μαθητών, καταλαμβάνοντας τη δεύτερη θέση στο νομό, μετά το Γυμνάσιο Καλαμάτας. Το μαθητολόγιο του σχολείου σώζεται από το 1890.

9. Ας σημειωθεί ακόμη ότι στην επαρχία Μεσσήνης, κατά την εξεταζόμενη περίοδο, ιδρύθηκαν 5 τουλάχιστον ιδιωτικά εκπαιδευτήρια: 2 στο Μελιγαλά, 2 στο Τσαούσιο (σημερινή Μερόπη), και 1 στη Μεσσήνη (βλ. εδώ, Κεφάλαιο 4, και Παράρτημα IV).

γ) Επαρχία Ολυμπίας

1. Το πρώτο Ελληνικό σχολείο της ορεινής Ολυμπίας, σύμφωνα με τον Παναγιώτη Χαραλαμπίδου, ήταν αυτό της *Ανδρίτσαινας*⁴⁴, που ιδρύθηκε τον

41. Β.Δ. της 20ής Ιανουαρίου του 1896, «Περί εγκρίσεως της παρατάσεως επί τετραετίαν της προσθέτου φορολογίας επί ειδών τινων παραγομένων εις τον δήμο Παμίσου, προς συντήρησιν Γυμνασίου εν Μεσσήνη», αλλά και ο ν. ,ΒΧΙΣ' της 8ης Ιουλίου 1899 «Περί παρατάσεως της ισχύος των νόμων και διατάγματος των αφορώντων εις την συντήρησιν του δημοτικού Γυμνασίου εν Μεσσήνη». Παράταση δόθηκε μέχρι τις 31 Αυγούστου του 1901. Οι πληροφορίες αντλούνται από το Κ. Σοφινός, *ό.π.*, τόμ. Β', σ. 743, 916.

42. Στο νόμο ,ΒΤΑ' της 30ής Ιουλίου του 1895 προβλέπεται ότι, εφόσον οι πόροι που είχαν καθορισθεί με το νόμο ,ΑΩΞΑ' της 4ης Ιουνίου του 1890 με πρόσθετη φορολογία του δήμου Παμίσου, δεν επαρκούσαν για τη συντήρηση του Γυμνασίου Μεσσήνης, επιτρέπεται να χορηγούνται τα απαιτούμενα για τη συμπλήρωση των αναγκαίων δαπανών του από τους πόρους του Λιμενικού Ταμείου του ίδιου δήμου. Αυτό θα ίσχυε από 1ης Σεπτεμβρίου του 1895 μέχρι 31ης Αυγούστου του 1897. Επίσης, στο διάταγμα της 23ης Μαρτίου 1898 καθορίζονται τα εξής: «εφόσον οι πόροι [...] δεν επαρκούσαν εις συντήρησιν του εν Μεσσήνη Γυμνασίου, επιτρέπεται να χορηγείται εκ του Λιμενικού Ταμείου του αυτού δήμου η προς συμπλήρωσιν απαιτούμενη δαπάνη επί δύο σχολικά έτη, ήτοι από 1ης Σεπτεμβρίου 1897 έως 31ης Αυγούστου 1899». Βλ. Κ. Σοφινός, *ό.π.*, τόμ. Β', σ. 719, 864· Σωκράτης Χ. Δημητριάδης, *Συλλογή των περί εκπαιδεύσεως ιδία ισχυόντων νόμων, Β. Διαταγμάτων, εγκυκλίων, διαταγών κ.λπ. από 1833-1899*, Αθήνα 1899, σ. 102.

43. *ΦΕΚ*, φ. 174, 18 Ιουλίου 1900, σ. 777 Α, απ' όπου μαθαίνουμε ότι το 1900 παρατάθηκε για μία πενταετία ακόμη η φορολογία στα παραγόμενα προϊόντα της περιοχής (σύκα και σταφίδα), ούτως ώστε να εξασφαλιστούν πόροι για τη συντήρηση του Γυμνασίου Μεσσήνης.

44. Παν. Χαραλαμπίδου, *Αναμνηστικό ογδοηκονταπενταετίας του Γυμνασίου Ανδριτσαίνης, 1890-1975*. Αθήνα 1976, σ. 52.

Σεπτέμβριο του 1852, με τον τίτλο «Ελληνικό Βασιλικό σχολείο Ανδριτσαίνης». Η λειτουργία του επιβεβαιώνεται και από τον Ιάκωβο Ραγκαβή, σύμφωνα με τον οποίο τη χρονιά εκείνη λειτουργούσε Ελληνικό σχολείο «Β' και Γ' τάξεως»⁴⁵. Στους *Πίνακες παριστάνοντες την αριθμητική κατάσταση Μέσης και Ανωτέρας Εκπαιδύσεως 1869 και 1870* του Υπουργείου Παιδείας δηλώνονται δύο Ελληνικά σχολεία στην επαρχία Ολυμπίας, πράγμα που φανερώνει τη συνέχεια της λειτουργίας αυτού του σχολείου. Σύμφωνα, πάντως, με την *Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως του 1907-1908* ως «χρόνος συστάσεως» του δηλώνεται το 1876⁴⁶. Μια σειρά στοιχεία μαρτυρούν τη λειτουργία του σχολείου: το 1887 (σύμφωνα με τον *Οδηγό του Χ. Μακρίδη*)⁴⁷, το 1889 (σύμφωνα με τη μελέτη του Δ. Πριγγούρη για «Τα πρώτα Ολυμπιακά σχολεία»)⁴⁸, το 1892 (σύμφωνα με τον *Οδηγό του Χ. Μακρίδη* του έτους 1892-93, όπου δηλώνεται ότι το σχολείο ήταν πλήρες με 100 μαθητές), καθώς και το 1910 (σύμφωνα με τη *Στατιστική της Δημοσίας Εκπαιδύσεως 1910-1911*)⁴⁹. Δεν επεξεργασθήκαμε το μαθητολόγιο του σχολείου, γιατί δεν το είχαμε στη διάθεσή μας.

2. Το 1867 συστήθηκε το Ελληνικό σχολείο της *Αγουλινίτσας*, σύμφωνα με την *Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως του 1907-1908*. Η λειτουργία του σχολείου δεν ήταν συνεχόμενη, καθώς το 1887, σύμφωνα με τον *Οδηγό του Χ. Μακρίδη*, δηλώνεται ότι το σχολείο «αρχεί»⁵⁰, ενώ για το 1889 έχουμε την πληροφορία ότι υπήρχε Ελληνικό σχολείο «χωρίς όμως να λειτουργεί τακτικά»⁵¹. Το 1892 δεν λειτουργούσε, όπως

45. Ιάκωβος Ραγκαβής, *Τα Ελληνικά...*, ό.π., τόμ. Β', Αθήνα 1853, σ. 585.

46. Το Ελληνικό σχολείο της Ανδριτσαίνης στεγάστηκε, από το 1879, μαζί με το Δημοτικό σχολείο και το Παρθεναγωγείο, σε κοινοτικό κατάστημα. Το κτίριο οικοδομήθηκε με εισφορές φιλογενών Ανδριτσάνων, σε οικόπεδο που παραχωρήθηκε δωρεάν από τον Νικόλαο Μπαμπαδήμο. Στην προσπάθεια στέγασης των εκπαιδευτηρίων της Ανδριτσαίνης βοήθησε αποφασιστικά και ο τότε (1856) υπουργός Παιδείας, Χαράλαμπος Χριστόπουλος, που καταγόταν από την Ανδριτσαίνα. Γενικά, το ιστορικό της ίδρυσης του σχολικού μεγάρου που στέγαζε το Σχολαρχείο, το Γυμνάσιο και τη βιβλιοθήκη αναπτύσσεται στο Παν. Χαράλαμπούπουλος, *Αναμνηστικό...*, ό.π., σ. 41 και 52-53.

47. Χ. Μακρίδης, *Γενικός ετήσιος οδηγός... 1887*, ό.π., σ. 131.

48. Το 1889 το Ελληνικό σχολείο της Ανδριτσαίνης ήταν πλήρες και είχε 100 μαθητές. Βλ. Δημήτρης Πριγγούρης, «Τα πρώτα Ολυμπιακά σχολεία (Σχολαρχείο και Γυμνάσιο Ανδριτσαίνης)», περ. *Ολυμπιακά Χρονικά*, τόμ. 3, 1972, σ. 98.

49. Αξιοπρόσεκτο είναι ότι το Ελληνικό της Ανδριτσαίνης, ενώ ήταν το πρώτο Ελληνικό σχολείο της επαρχίας Ολυμπίας, με την πάροδο του χρόνου έχασε την αρχική κυριαρχία του και το μαθητικό δυναμικό του ελαττώθηκε δραματικά. Σύμφωνα με τη *Στατιστική της Δημοσίας Εκπαιδύσεως του 1910-1911*, την πρώτη θέση κατείχαν τα Ελληνικά σχολεία της Ζαχάρωσ και των Κρεσταινών, με «εγγεγραμμένους» μαθητές 106, τη δεύτερη θέση η Αγουλινίτσα με 67, και την τρίτη η Ανδριτσαίνα με 62 μαθητές.

50. Χ. Μακρίδης, *Γενικός ετήσιος οδηγός... 1887*, ό.π., σ. 131.

51. Δ. Πριγγούρης, ό.π., σ. 98.

προκύπτει από τον Οδηγό του Χ. Μακρίδη⁵². Πάντως το 1907, σύμφωνα με την *Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως* του 1907-1908, και το 1910, σύμφωνα με τη *Στατιστική της Δημοσίας Εκπαιδύσεως* του 1910-1911, το σχολείο λειτουργούσε⁵³. Το μαθητολόγιο του σχολείου δεν το είχαμε στη διάθεσή μας, γι' αυτό και δεν το επεξεργασθήκαμε.

3. Την ίδια χρονιά, 1867, ιδρύθηκε και το Ελληνικό σχολείο της Ζαχάρας, σύμφωνα με την *Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως* του 1907-1908. Όμως, το 1887 φαίνεται ότι «αργούσε», όπως δηλώνεται στον Οδηγό του Χ. Μακρίδη⁵⁴. Το 1890 λειτουργούσε (υπηρετούσε σ' αυτό ως δάσκαλος ο Σωκράτης Γιαννακόπουλος)⁵⁵, καθώς και το 1892, με μία τάξη και 20 μαθητές, όπως δηλώνεται στον Οδηγό του Χ. Μακρίδη⁵⁶. Σε λειτουργία βρισκόταν επίσης το 1907 και 1910, όπως προκύπτει από την *Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως* του 1907-1908 και τη *Στατιστική Δημοσίας Εκπαιδύσεως* του 1910-1911, και μάλιστα κατείχε την πρώτη θέση στην επαρχία Ολυμπίας, από άποψη μαθητικού δυναμικού (με «εγγεγραμμένους» 90 και 106 μαθητές, αντίστοιχα). Το μαθητολόγιο του σχολείου δεν το είχαμε στη διάθεσή μας, γι' αυτό και δεν το επεξεργασθήκαμε.

4. Το 1882 συστήθηκε το Ελληνικό σχολείο της Ζούρτσας, της σημερινής Κάτω Φιγαλείας, όπως προκύπτει από την *Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως* του 1907-1908. Σύμφωνα με τον Οδηγό του Χ. Μακρίδη, το σχολείο το 1887 «αργούσε»⁵⁷. Το 1889 λειτουργούσε με 25 μαθητές⁵⁸. Λειτουργούσε επίσης το 1890 (υπηρετούσε σ' αυτό ως δάσκαλος ο Σταύρος Μπεσμπέας)⁵⁹, καθώς και το 1892, με 25 μαθητές, όπως προκύπτει από τον Οδηγό του Χ. Μακρίδη⁶⁰. Το μαθητολόγιο, που έχει διασωθεί και χρονολογείται από το 1900, μας φανερώνει την κανονική λειτουργία του, ως τριτάξιου Ελληνικού σχολείου.

5. Το 1886 ιδρύθηκε στα Κρέσταινα Ελληνικό σχολείο, σύμφωνα με την *Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύ-*

52. Χ. Μακρίδης, *Οδηγός της Ελλάδος έτους 1892-93*, σ. 182-187.

53. Το Ελληνικό σχολείο της Αγουλνίτσας το 1910 κατείχε τη δεύτερη θέση, από άποψη μαθητικού δυναμικού, στην επαρχία Ολυμπίας, με εγγεγραμμένους 67 μαθητές.

54. Χ. Μακρίδης, *Γενικός Ετήσιος Οδηγός... 1887*, ό.π., σ. 131.

55. *Πανελλήνιος Σύντροφος, Ετήσιον Πολιτειακόν, Οικονομολογικόν και Στατιστικόν Ημερολόγιον 1891*, έτος Β', Αθήνα, Εκ των καταστημάτων της «Ακροπόλεως» Βλ. Γαβριηλίδη, 1890, σ. 350.

56. Χ. Μακρίδης, *Οδηγός της Ελλάδος... 1892-93*, ό.π., σ. 182-187. Η πληροφορία αντλείται από το περ. *Τριφυλιακή Εστία*, τχ. 64, σ. 183.

57. Χ. Μακρίδης, *Γενικός ετήσιος οδηγός... 1887*, ό.π., σ. 132.

58. Δ. Πριγγούρης, ό.π., σ. 98.

59. *Πανελλήνιος Σύντροφος... 1891*, ό.π., σ. 350.

60. Χ. Μακρίδης, *Οδηγός της Ελλάδος... 1892-93*, ό.π., σ. 182-187.

σεως του 1907-1908. Το σχολείο δεν πρέπει να λειτούργησε αμέσως, γιατί δεν αναφέρεται στον *Οδηγό* του Χ. Μακρίδη το 1887. Το 1889 το σχολείο λειτουργούσε με μία μόνο τάξη και 30 μαθητές⁶¹. Το 1890 επίσης, και υπηρετούσε σ' αυτό ως δάσκαλος ο Γεώργιος Χουλουβέας⁶². Το 1907 λειτουργούσε ως πλήρες τριτάξιο Ελληνικό σχολείο, και κατείχε τη δεύτερη θέση σε επίπεδο επαρχίας, από άποψη αριθμού μαθητών, μετά το σχολείο της Ζαχάρως, όπως προκύπτει από την *Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως* του 1907-1908. Η πορεία του συνεχίστηκε ανοδική, και στη *Στατιστική της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως* του 1910-1911 είχε καταλάβει την πρώτη θέση, μαζί με το σχολείο της Ζαχάρως. Το μαθητολόγιο του σχολείου δεν το επεξεργασθήκαμε, γιατί δεν το είχαμε στη διάθεσή μας.

6. Το 1904 συστήθηκε Ελληνικό σχολείο στη Ζάχα, όπως προκύπτει από την *Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως* του 1907-1908. Σύμφωνα με την ίδια πηγή, το σχολείο το 1907 είχε δύο τάξεις (Α' και Β'), και ήταν τελευταίο από άποψη μαθητικού δυναμικού σε επίπεδο επαρχίας. Την ίδια θέση κατείχε και το 1910, σύμφωνα με τη *Στατιστική της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως* του 1910-1911. Το μαθητολόγιο του σχολείου δεν το είχαμε στη διάθεσή μας, γι' αυτό και δεν το επεξεργασθήκαμε.

7. Το πρώτο Γυμνάσιο της επαρχίας ιδρύθηκε στην *Ανδρίτσαίνα* και ως χρόνος συστάσεώς του, στην *Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως* του 1907-1908, δηλώνεται το 1882. Το σχολείο όμως λειτούργησε από το 1889, σύμφωνα με τη μελέτη του Παναγιώτη Χαραλαμπίδου που στηρίχτηκε στο αρχείο του Γυμνασίου, με μία μόνο τάξη, την Α'⁶³, και συστεγάστηκε με το Σχολαρχείο και τη βιβλιοθήκη⁶⁴. Ήταν το πρώτο και μοναδικό της περιοχής για μακρό χρονικό διάστημα⁶⁵, και αποτελούσε έναν «επιβλητικό παιδευτικό Οργανισμό [...] του οποίου η επίδραση στην πνευματική και κοινωνική πρόοδο της επαρχίας Ολυμπίας και των ομόρων γεωγραφικών τμημάτων υπήρξε επωφελεστάτη και τεραστία»⁶⁶. Το 1890 προστέθηκε η Β' τάξη, με το κανονιστικό διάταγμα της 13ης Αυγούστου, το 1891-92 η Γ' και το 1892-93 η Δ' τάξη⁶⁷. Το μαθητολόγιο του Γυμνασίου δεν το είχαμε στη διάθεσή μας, γι' αυτό δεν το επεξεργασθήκαμε.

61. Δ. Πριγγούρης, «Τα πρώτα Ολυμπιακά σχολεία...», *ό.π.*, σ. 98.

62. *Πανελλήνιος Σύντροφος... 1891*, *ό.π.*, σ. 350.

63. Το 1889 η Α' τάξη του Γυμνασίου της Ανδρίτσαίνας είχε 32 μαθητές. Βλ. Δ. Πριγγούρης, *ό.π.*, σ. 98.

64. Π. Χαραλαμπίδου, *Αναμνηστικό ογδοηκονταπενταετίας του Γυμνασίου Ανδριτσαίνας...*, *ό.π.*, σ. 38, 41, 52-53.

65. Δεύτερο Γυμνάσιο στην επαρχία Ολυμπίας ιδρύθηκε το 1923-1924, στα Κρέσταινα. Βλ. Π. Χαραλαμπίδου, *ό.π.*, σ. 52.

66. Π. Χαραλαμπίδου, *ό.π.*, σ. 10.

67. «Προτάσει του Ημετέρου επί των εκκλησιαστικών και της δημοσίας Εκπαιδεύσεως Υπουρ-

δ) Επαρχία Πυλίας

1. Το πρώτο Ελληνικό σχολείο της επαρχίας μετά την Απελευθέρωση⁶⁸ συστήθηκε στην Κορώνη σχετικά νωρίς, το 1846, με το ίδιο διάταγμα, της 9ης Σεπτεμβρίου, με το οποίο ιδρύθηκε και το Ελληνικό σχολείο του Νησίου (Μεσσηνίας)⁶⁹. Η ίδια χρονολογία, ως χρόνος συστάσεως του σχολείου δηλώνεται και στην *Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως* του 1907-1908. Έκτοτε η λειτουργία του υπήρξε αδιάλειπτη, όπως μαρτυρείται σε διάφορες πηγές της εποχής⁷⁰. Τα μαθητολόγιά του, που έχουν διασωθεί και χρονολογούνται από το 1889, δείχνουν ότι η λειτουργία του σχολείου συνεχίστηκε κανονικά, χωρίς διαλείμματα, με τρεις τάξεις.

2. Το 1853 φαίνεται ότι λειτουργούσε Ελληνικό σχολείο στην Πύλο, το οποίο χαρακτηριζόταν «αρτισύστατο», όπως διαβάζουμε στην αθηναϊκή εφημερίδα *Αιών*⁷¹. Αργότερα, το 1869, εξακολουθούσε να βρίσκεται σε λειτουργία, γιατί στους *Πίνακες παριστάνοντες την αριθμητική κατάσταση Μέσης και Ανωτέρας Εκπαιδεύσεως 1869 και 1870* του Υπουργείου Παιδείας δηλώνεται ότι η επαρχία της Πύλου είχε τρία Ελληνικά σχολεία: προφανώς, επρόκειτο για τα σχολεία της Πύλου, της Κορώνης και της Μεθώνης, που ήδη είχαν συσταθεί,

---

γού διατάσσομεν: Συνιστώμεν και Β' τάξιν εν τω γυμνασίω Ανδριτσαίνης. Εις τον αυτόν Ημέτερον Υπουργόν ανατίθεμεν την δημοσίευσιν και εκτέλεσιν του παρόντος διατάγματος». Βλ., για το Βασιλικό Διάταγμα αυτό, Π. Χαραλαμπόπουλος, *ό.π.*, σ. 52.

68. Τον Ιανουάριο του 1830, δηλαδή πριν από την ίδρυση του ελληνικού κράτους οι κάτοικοι της Κορώνης «επιθυμούντες την καλυτέραν εκπαίδευσιν των τέκνων των, προσέφεραν 2.757,20 γρόσια προς ίδρυσιν σχολείου ελληνικού [...]. Το ιδρυθέν σχολείον, το μόνον ελληνικόν εις την επαρχίαν των Μεσσηνιακών Φρουριών, ελειτούργησεν επιτυχώς, μέχρι του Δεκεμβρίου του 1832 και ίσως και επέκεινα». Βλ. Ε. Μπελιά, *Η εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν και την Μεσσηνίαν κατά την καποδιστριακήν περίοδον...*, *ό.π.*, σ. 52-53.

69. Κ. Σοφινιάς, *Το νομικό καθεστώς της παιδικής ηλικίας και της νεότητος...*, *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 56.

70. Έχουμε μαρτυρίες ότι το Ελληνικό σχολείο της Κορώνης λειτουργούσε το 1849 και ήταν ένα από τα τέσσερα Ελληνικά σχολεία του νομού (εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, 28 Δεκεμβρίου 1968, φ. 210, σ. 3). Επίσης, λειτουργούσε γύρω στα 1851 (Ι. Ραγκαβής, *Τα Ελληνικά...*, *ό.π.*, τόμ. Β', σ. 576), καθώς και το 1856, γιατί μαρτυρείται ότι τότε υπηρετούσε ως ελληνοδιδάσκαλος ο Χρ. Ιωαννίδης (Συλλογή Μ. Φερέτου, φάκ. Δ. Κορώνης, ΓΑΚ/Αρχία Ν. Μεσσηνίας, όπου και γίνεται παραπομπή στην εφ. *Εφημερίς των Φιλομαθών*, 21 Σεπτεμβρίου 1856, φ. 178, σ. 4). Το 1863 μαρτυρείται ότι ως ιερέας και ελληνοδιδάσκαλος τοποθετήθηκε στην Κορώνη ο Δημ. Φοίφας (*Μεσσηνιακά Νέα*, 28 Απριλίου 1963, φ. 126, σ. 3). Στους *Πίνακες παριστάνοντες την αριθμητικήν κατάστασιν Μέσης και Ανωτέρας Εκπαιδεύσεως 1869 και 1870* του Υπουργείου Παιδείας φαίνεται ότι η επαρχία Πυλίας είχε τρία Ελληνικά σχολεία: πρόκειται για τα σχολεία της Κορώνης, της Πύλου και της Μεθώνης, που ήδη είχαν συσταθεί, ενώ τα υπόλοιπα Ελληνικά της επαρχίας ιδρύθηκαν πολύ αργότερα. Τέλος, μαρτυρείται η λειτουργία του σχολείου στον Οδηγό του Χ. Μακρίδη το 1887 (Χ. Μακρίδης, *Γενικός ετήσιος οδηγός... 1887*, *ό.π.*, σ. 129).

71. Συλλογή Μ. Φερέτου, φάκ. Δήμος Πύλου, ΓΑΚ/Αρχία Ν. Μεσσηνίας, όπου και γίνεται παραπομπή στην αθηναϊκή εφ. *Αιών*, 10 Ιουλίου 1853, φ. 1373, σ. 4Γ.

ενώ τα υπόλοιπα της επαρχίας ιδρύθηκαν αργότερα. Το 1870 το Ελληνικό σχολείο της Πύλου είχε τρεις τάξεις, όπως προκύπτει από επιστολή Πύλου αναγνώστη στο διευθυντή μεσσηνιακής εφημερίδας. Σ' αυτή διαβάζουμε ότι το 1871 ο Θεόδωρος Λυριτζής φοιτούσε «εις την Γ' τάξιν, την και σχολαρχείον λεγομένην, του τότε εν Πύλω τριταξίου Ελληνικού σχολείου» και ότι κατά το σχολικό έτος 1870-71 οι μαθητές της Γ' τάξης «ανήρχοντο» σε 15 και σχολάρχης ήταν ο Α. Θ. Γρίβας⁷². Το 1881 δηλώνεται η λειτουργία του σχολείου στην αθηναϊκή *Εφημερίδα των Φιλομαθών*, με 31 μαθητές και 2 εκπαιδευτικούς⁷³. Επίσης, το 1887, όπως φαίνεται στον *Οδηγό* του Χ. Μακρίδη⁷⁴, το σχολείο συνέχιζε να λειτουργεί. Το 1907 ήταν τρίτο από άποψη μαθητικού δυναμικού σε επίπεδο επαρχίας, μετά τα σχολεία της Μεθώνης και της Κορώνης, όπως προκύπτει από την *Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως* του 1907-1908. Το έτος 1910, ωστόσο, παρουσιάζεται πρώτο σε αριθμό μαθητών σε σχέση με τα υπόλοιπα Ελληνικά σχολεία της επαρχίας, σύμφωνα με τη *Στατιστική της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως* του 1910-1911. Το μαθητολόγιο του σχολείου δεν το είχαμε στη διάθεσή μας, γι' αυτό και δεν το επεξεργασθήκαμε.

3. Το 1864 ιδρύθηκε Ελληνικό σχολείο στη Μεθώνη⁷⁵, σύμφωνα με την *Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως* του 1907-1908. Το 1869 το σχολείο βρισκόταν σε λειτουργία, γιατί στους *Πίνακες παριστάνοντες την αριθμητικήν κατάστασιν Μέσης και Ανωτέρας Εκπαιδεύσεως 1869 και 1870* του Υπουργείου Παιδείας δηλώνεται ότι η επαρχία Πυλίας είχε τρία Ελληνικά σχολεία: προφανώς επρόκειτο για τα σχολεία της Μεθώνης, της Πύλου και της Κορώνης, που ήδη είχαν συσταθεί, ενώ τα υπόλοιπα της επαρχίας ιδρύθηκαν αργότερα. Επίσης, η λειτουργία του σχολείου μαρτυρείται το 1881, σε αθηναϊκή εφημερίδα της εποχής, όπου διαβάζουμε ότι φοιτούσαν 8 μαθητές⁷⁶, καθώς και το 1887, όπως προκύπτει από τον *Οδηγό* του Χ. Μακρίδη⁷⁷. Το παλαιότερο μαθητολόγιο, που έχει διασωθεί και χρονολογείται από το 1889, δείχνει

72. Εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, 6 Νοεμβρίου 1967, φ. 196, σ. 3, όπου δημοσιεύεται επιστολή του Σωτήριου Λυριτζή προς το δημοσιογράφο Μίμη Ηλ. Φερέτο.

73. Συλλογή Μ. Φερέτου, φακ. Δήμος Πύλου, ΓΑΚ/Αρχαία Ν. Μεσσηνίας, όπου και γίνεται παραπομπή στην εφ. *Εφημερίς των Φιλομαθών*, τόμ. Δ', 1881, σ. 14-15.

74. Χ. Μακρίδης, *Γενικός ετήσιος οδηγός... 1887*, ό.π., σ. 129.

75. Πρώτος σχολάρχης ήταν ο Αθανάσιος Οικονόμου Γρίβας, που καταγόταν από τη Μεθώνη και ήταν γιος του παλαιού κληρικού και αγωνιστή του 1821 Δημητρίου ιερέα Γρίβα, γι' αυτό και πρόσθετε στο επώνυμό του το «Οικονόμου». Βλ. Συλλογή Μ. Φερέτου, φακ. Δήμος Μεθώνης, ΓΑΚ/Αρχαία Ν. Μεσσηνίας, όπου και γίνεται παραπομπή στην εφ. *Εφημερίς των Φιλομαθών*, 1 Απριλίου 1864, φ. 521, σ. 352.

76. Συλλογή Μ. Φερέτου, φακ. Δήμος Μεθώνης, ΓΑΚ/Αρχαία Ν. Μεσσηνίας, όπου και γίνεται παραπομπή στην εφ. *Εφημερίς των Φιλομαθών*, τόμ. Δ', 1881, σ. 14-15.

77. Χ. Μακρίδης, *Γενικός ετήσιος οδηγός... 1887*, ό.π., σ. 129.

ότι μέχρι το 1900-01 το σχολείο λειτουργούσε με μία μόνο τάξη, την Α', ενώ το 1901-02 προστέθηκε η Β' και το 1906-07 και η Γ' τάξη.

4. Στο *Πεταλίδι* φαίνεται ότι λειτουργούσε Ελληνικό σχολείο ήδη από το 1887, γιατί δηλώνεται στον *Οδηγό* του Χ. Μακρίδη⁷⁸. Το παλαιότερο μαθητολόγιο του σχολείου, που έχει διασωθεί και χρονολογείται από το 1889, δείχνει ότι το σχολείο λειτούργησε με μία μόνο τάξη, την Α', μέχρι και το σχολικό έτος 1892-93. Το 1893 το σχολείο καταργήθηκε, με το διάταγμα της 23ης Ιουνίου⁷⁹. Επανασυστάθηκε το 1900, με το Β.Δ. της 9ης Ιανουαρίου, και επαναλειτούργησε το σχολικό έτος 1900-01 ως μονοτάξιο. Το 1901-02 προστέθηκε η Β' τάξη, ενώ το 1903-04 και η Γ', οπότε και λειτούργησε ανελλιπώς ως τριτάξιο Ελληνικό σχολείο.

5. Το 1899 ιδρύθηκε στη *Βουφράδα*, το σημερινό Χατζή, Ελληνικό σχολείο, σύμφωνα με την *Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως* του 1907-1908. Το μαθητολόγιο του σχολείου, που έχει διασωθεί από τη χρονιά της ίδρυσής του, φανερώνει ότι το 1899-00 το σχολείο λειτούργησε με μία τάξη, την Α', το 1901-02 προστέθηκε η Β', και το 1903-04 η Γ' τάξη, οπότε η λειτουργία συνεχίστηκε ομαλά.

6. Το 1902 συστήθηκε Ελληνικό σχολείο στη *Λογγά*, σύμφωνα με την *Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως*. Έκτοτε το σχολείο λειτούργησε κανονικά, όπως προκύπτει από το αρχείο του σχολείου⁸⁰. Το μαθητολόγιο δεν το είχαμε στην διάθεσή μας, γι' αυτό δεν το επεξεργαστήκαμε.

7. Το Ελληνικό σχολείο στο *Χαρακοπιό* συστήθηκε το 1908. Διαβάζουμε στην εφημερίδα *Θάρρος*⁸¹: «Το Υπουργείον εγνώρισε χθες εις την Νομαρχίαν ότι συνεστήθη Ελληνικόν σχολείον εν τω χωρίω Χαρακοπίον του Δήμου Κολωνιδων δημοσιευθέντος και του επί τούτω διατάγματος εν τη εφημερίδι της Κυβερνήσεως». Το σχολείο αυτό δηλώνεται στη *Στατιστική της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως* του 1910-1911, με δύο τάξεις, Α' και Β'.

ε) Επαρχία Τριφυλίας

1. Το 1843 ιδρύθηκε το πρώτο Ελληνικό σχολείο της επαρχίας αυτής στην *Κυπαρισσία*⁸². Στην επίσημη τελετή των εγκαινίων του παρέστη και ο Μητρο-

78. Χ. Μακρίδης, *ό.π.*, σ. 129.

79. Κ. Σοφιανός, *Το νομικό καθεστώς της παιδικής ηλικίας και της νεότητος...*, *ό.π.*, τόμ. Β', σ. 618-619.

80. Το αρχείο του Ελληνικού σχολείου Λογγάς βρίσκεται σήμερα στο Λύκειο Λογγάς.

81. εφ. *Θάρρος*, 28 Σεπτεμβρίου 1908, φ. 2895, σ. 2.

82. Το 1843 στο Ελληνικό σχολείο της Κυπαρισσίας φοιτούσαν 120 μαθητές και ως ελληνοδιδά-

πολίτης Τριφυλίας Παΐσιος, όπως διαβάζουμε στον Τύπο⁸³. Το 1849 ήταν ένα από τα τέσσερα Ελληνικά σχολεία του νομού, όπως πληροφορούμαστε από μεσσηνιακή εφημερίδα⁸⁴. Το 1851 λειτουργούσε στην Κυπαρισσία ελληνικό σχολείο «Β' τάξεως», σύμφωνα με τον Ιάκωβο Ραγκαβή⁸⁵. Το 1859 υπηρετούσε στο σχολείο ως ελληνοδιδάσκαλος ο Α. Κωτσάκης (ο οποίος μάλιστα προήχθη σε Γ' τάξεως), το 1861 ο ελληνοδιδάσκαλος Ευστ. Καραλής. Το 1862, ο Σ. Κυριακός, σχολάρχης, και οι Π. Ε. Ναθαναήλ και Α. Παπαδημητρίου, βοηθοί ελληνοδιδάσκαλοι, ενώ το 1866 ο Κ. Καπετανάκης, σχολάρχης, όπως πληροφορούμαστε από την αθηναϊκή *Εφημερίδα των Φιλομαθών*⁸⁶. Το 1869 το σχολείο βρισκόταν σε λειτουργία: στους *Πίνακες παριστάνοντες την αριθμητική κατάσταση Μέσης και Ανωτέρας Εκπαιδύσεως 1869 και 1870* του Υπουργείου Παιδείας δηλώνεται ότι στην επαρχία Τριφυλίας υπήρχαν τρία Ελληνικά σχολεία. Προφανώς επρόκειτο για τα σχολεία της Κυπαρισσίας, των Φιλιατρών και των Γαργαλιάνων, γιατί τα υπόλοιπα της επαρχίας ιδρύθηκαν αργότερα. Πάντως, στην *Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως* του 1907-1908 ως «χρόνος συστάσεως» δηλώνεται το έτος 1870. Το 1880-81 στο σχολείο φοιτούσαν 60 μαθητές και υπηρετούσαν τρεις εκπαιδευτικοί, όπως διαβάζουμε στον Τύπο⁸⁷, ενώ το 1887 δηλώνεται στον Οδηγό του Χ. Μακρίδη⁸⁸. Το παλαιότερο μαθητολόγιο του σχολείου, που έχει διασωθεί και χρονολογείται από το 1889, δείχνει ότι το Ελληνικό σχολείο της Κυπαρισσίας λειτούργησε από τη χρονιά εκείνη με τρεις τάξεις.

2. Το 1860 λειτουργούσε ήδη Ελληνικό σχολείο στα Φιλιατρά, που συντηρούσε ο δήμος Εράνης⁸⁹. Το 1862 ως σχολάρχης υπηρετούσε ο Κ. Γ. Κωτσάκης,

---

σκαλος υπηρετούσε κάποιος Σταματόπουλος. Τα διδασκόμενα μαθήματα ήταν: ανάγνωση, γραμματική, αριθμητική, φυσική, γεωγραφία, κατήχηση, ελληνική ιστορία και τα «ευαγγέλια της Γενεύης». Στο τέλος της σχολικής χρονιάς οι μαθητές έδωσαν εξετάσεις ενώπιον επιτροπής, που αποτελούνταν από το δήμαρχο Κυπαρισσίας Αρ. Αναστασίου, τον εφημέριο Ευστάθιο Σαμπαζιώτη, το γιατρό Φώτη Σωτηρίου και τον Αναστάσιο Μανούσο. Βλ. Συλλογή Μ. Φερέτου, φάκ. Δήμος Κυπαρισσίας, ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας, όπου και γίνεται παραπομπή στην εφ. Αιών, 18 Ιουλίου 1843, φ. 454, σ. 3.

83. εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, 27 Ιουλίου 1966, φ. 180, σ. 3, όπου και γίνεται παραπομπή στην αθηναϊκή εφημερίδα *Ταχύπτερος Φήμη*, 6 Μαΐου 1843, φ. 296, σ. 2α.

84. εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, 28 Δεκεμβρίου 1968, φ. 210, σ. 3.

85. Ι. Ραγκαβής, *Τα Ελληνικά...*, ό.π., τόμ. Β', σ. 544 και 580.

86. Συλλογή Μ. Φερέτου, φάκ. Δήμος Κυπαρισσίας, ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας, όπου και γίνεται παραπομπή στην εφ. *Εφημερίς των Φιλομαθών*, 27 Αυγούστου 1859, φ. 328, σ. 1028· 10 Οκτωβρίου 1861, φ. 425, σ. 1804· 14 Οκτωβρίου 1862, φ. 467, σ. 239· και 4 Νοεμβρίου 1866, φ. 611, σ. 1068.

87. Συλλογή Μ. Φερέτου, φάκ. Δήμος Κυπαρισσίας, ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας, όπου και γίνεται παραπομπή στην εφ. *Εφημερίς των Φιλομαθών*, τόμ. Δ', 1881, σ. 14-15.

88. Χ. Μακρίδης, *Γενικός ετήσιος οδηγός... 1887*, ό.π., σ. 129.

89. Συλλογή Μ. Φερέτου, φάκ. πόλη Φιλιατρών, ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας, όπου και γίνεται παραπομπή στην εφ. *Εφημερίς των Φιλομαθών*, 1 Οκτωβρίου 1860, φ. 380, σ. 1444.

ενώ το 1864 ως ελληνοδιδάσκαλος ο Μ. Σταυρόπουλος, όπως πληροφορούμαστε από την *Εφημερίδα των Φιλομαθών*⁹⁰. Το 1870 το σχολείο εξακολουθούσε να είναι δημοσυντήρητο, όπως προκύπτει από αναφορά του τότε δημάρχου Επαμεινώνδα Α. Παναγιώταρου προς την κυβέρνηση, που αφορούσε τα σχολεία της πόλης των Φιλιατρών. Όπως σημειώνει ο δήμαρχος, «επειδή η πόλις μου συντηρεί [...] ένα Ελληνικόν σχολείον με δύο διδασκάλους αμειβομένους, τον μεν με 160 δρχ. τον δε με 100 δρχ. μηνιαίως [...]» και επειδή διαπιστώνει ότι «η έφεσις και ροπή των κατοίκων της πόλης προς μάθησιν είναι ανωτέρα οιασδήποτε περιγραφής», παρακαλεί «την Σ[εβα]στήν Κυβέρνησιν όπως εν τη μερίμνη της αναλάβη την παρά του Δημοσίου Ταμείου πληρωμήν [...]»⁹¹. Τελικά, «τη συντήρησιν καθ' ολοκληρίαν του εν Φιλιατροίς του δήμου Εράνης Ελληνικού σχολείου» θα αναλάμβανε το δημόσιο από την 1η Ιανουαρίου του 1887, σύμφωνα με το διάταγμα της 28ης Οκτωβρίου του 1886⁹². Το παλαιότερο μαθητολόγιο του σχολείου, που σώζεται από το 1881, φανερώνει ότι το Ελληνικό σχολείο, από τη χρονιά εκείνη, λειτουργούσε με τρεις τάξεις.

3. Το 1864 ιδρύθηκε το Ελληνικό σχολείο των *Γαργαλιάνων*, όπως προκύπτει από την *Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως* του 1907-1908. Το 1869, στους *Πίνακες παριστάνοντες την αριθμητικήν κατάστασιν Μέσης και Ανωτέρας Εκπαιδύσεως 1869 και 1870*, του Υπουργείου Παιδείας, δηλώνεται ότι η επαρχία Τριφυλίας είχε τρία Ελληνικά σχολεία. Προφανώς επρόκειτο για τα σχολεία των Γαργαλιάνων, των Φιλιατρών και της Κυπαρισσίας, γιατί τα υπόλοιπα της επαρχίας ιδρύθηκαν αργότερα. Το 1871 λειτουργούσαν δύο τάξεις, η Α' και η Β', όπως πληροφορούμαστε από τον τοπικό Τύπο⁹³. Το 1881 μαθαίνουμε, από δημοσίευμα αθηναϊκής εφημερίδας, ότι στο σχολείο φοιτούσαν 40 μαθητές και υπηρετούσαν δύο εκπαιδευτικοί⁹⁴. Το 1887 το Ελληνικό σχολείο των Γαργαλιάνων αναφέρεται στον *Οδηγό* του Χ. Μακρίδη⁹⁵, ενώ το 1890 ήταν ήδη τριτάξιο, με σχολάρχη τον Γ. Ρουσελάτο και δασκάλους τους Δαν. Δανιηλόπουλο και Κ. Αθανασιάδη,

90. Συλλογή Μ. Φερέτου, φάκ. πόλη Φιλιατρών, ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας, όπου και γίνεται παραπομπή στην εφ. *Εφημερίς των Φιλομαθών*, 14 Οκτωβρίου 1862, φ. 467, σ. 240 και 1 Ιουνίου 1864, φ. 512.

91. Περ. *Φιλιατρά*, έτος 3, τχ. 9, Οκτώβριος 1958.

92. Συλλογή Μ. Φερέτου, φάκ. πόλη Φιλιατρών, ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας, όπου και γίνεται παραπομπή στην αθηναϊκή εφημερίδα *Ωρα*, 1 Νοεμβρίου 1886, σ. 2β.

93. Σε δημοσιευμένη επιστολή του γυμνασιάρχη Σωτήριου Λυριτζή προς το δημοσιογράφο Μίμη Φερέτο διευκρινίζεται ότι ο πατέρας του επιστολογράφου, Θεόδωρος Λυριτζής, το 1871 φοίτησε στην Γ' τάξη του Ελληνικού Σχολείου της Πύλου, γιατί τότε το Ελληνικό της ιδιαίτερης πατρίδας του, των Γαργαλιάνων, δεν είχε τρίτη τάξη. Βλ. εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, 6 Νοεμβρίου 1967, φ. 196, σ. 3.

94. Συλλογή Μομφερέτου, φάκ. Δήμος Γαργαλιάνων, ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας, όπου και γίνεται παραπομπή στην εφ. *Εφημερίς των Φιλομαθών*, τόμ. Δ', 1881, σ. 15-16.

95. Χ. Μακρίδης, *Γενικός ετήσιος οδηγός... 1887*, ό.π., σ. 131.

όπως προκύπτει από τον *Πανελλήνιο Σύντροφο*⁹⁶. Η λειτουργία του μαρτυρείται και το 1907, στην *Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως* του 1907-1908, και το 1910, στη *Στατιστική της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως* του 1910-1911, και μάλιστα παρουσιάζεται ως το πλέον πολυδύναμο Ελληνικό σχολείο της επαρχίας Τριφυλίας, κατέχοντας την πρώτη θέση από άποψη αριθμού μαθητών. Το μαθητολόγιο του σχολείου δεν το είχαμε στη διάθεσή μας, γι' αυτό και δεν το επεξεργασθήκαμε.

4. Το 1878, με το διάταγμα της 12ης Φεβρουαρίου, ιδρύθηκε Ελληνικό σχολείο στη Λιγούδιστα, τη σημερινή Χώρα, «δαπάνη του δήμου [Φλεσιάδος] και δωρίσθη εν αυτώ ο Παναγιώτης Σεκουρίας [...]»⁹⁷. Η ίδια χρονιά δηλώνεται ως «χρόνος συστάσεως» και στην *Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως* του 1907-1908. Το 1883, με το διάταγμα της 7ης Φεβρουαρίου, προστέθηκε και η Γ' τάξη. Το μαθητολόγιο, που έχει διασωθεί και χρονολογείται από το 1889, μας δείχνει ότι το σχολείο συνέχισε τη λειτουργία του αδιάλειπτα ως τριτάξιο Ελληνικό σχολείο.

5. Το 1882 λειτουργούσε ήδη Ελληνικό σχολείο στον Αετό, και μάλιστα την ίδια χρονιά προστέθηκε η Β' τάξη, όπως προκύπτει από το διάταγμα της 24ης Δεκεμβρίου⁹⁸. Το 1887 μαρτυρείται η λειτουργία του σχολείου στον Οδηγό του Χ. Μακρίδη⁹⁹, καθώς και το 1890, με δάσκαλο τον Αθ. Μαρέτα, όπως προκύπτει από τον *Πανελλήνιο Σύντροφο*¹⁰⁰. Το 1893 το σχολείο καταργήθηκε, με το διάταγμα της 23ης Ιουνίου του ίδιου έτους. Το μαθητολόγιο του σχολείου δεν το είχαμε στη διάθεσή μας, γι' αυτό και δεν το επεξεργασθήκαμε.

6. Το ίδιο έτος, το 1882, ιδρύθηκε Ελληνικό σχολείο στο Σουλιμά, το σημερινό Δώριο, σύμφωνα με την *Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως* του 1907-1908. Το 1883 προστέθηκε και η Γ' τάξη, «ής τα μαθήματα θέλουσιν αρχίσει μετά τον διορισμόν διδασκάλου», σύμφωνα με το διάταγμα της 14ης Μαρτίου. Το σχολείο δεν λειτουργούσε τακτικά, όπως δηλώνεται στον Οδηγό του Χ. Μακρίδη του έτους 1892-93¹⁰¹. Καταργήθηκε το 1893, με το διάταγμα της 23ης Ιουνίου¹⁰², και επαναλειτούργησε λίγα χρόνια αργότερα. Από το αρχείο μας προκύπτει ότι το 1899-00 λειτουργούσε με δύο τάξεις, την Α' και τη Β', ενώ το 1900-01 προστέθηκε και η Γ' τάξη. Το μαθητολόγιο του σχολείου σώζεται από το 1899.

96. *Πανελλήνιος Σύντροφος... 1891*, ό.π., σ. 350.

97. Κ. Σοφιανός, *Το νομικό καθεστώς της παιδικής ηλικίας και της νεότητος...*, ό.π., τόμ. Α', σ. 200.

98. Κ. Σοφιανός, ό.π., τόμ. Α', σ. 258.

99. Χ. Μακρίδης, *Γενικός ετήσιος οδηγός... 1887*, ό.π., σ. 131.

100. *Πανελλήνιος Σύντροφος... 1891*, ό.π., σ. 350.

101. Χ. Μακρίδης, *Οδηγός της Ελλάδος... 1892-93*, σ. 182-187. Η πληροφορία αντλείται από το περ. *Τριφυλιακή Εστία*, τχ. 64, σ. 181.

102. Κ. Σοφιανός, ό.π., τόμ. Β', σ. 618-619.

7. Το 1887, το *Σιδηρόκαστρο* του δήμου Αυλώνος ήταν ήδη έδρα Ελληνικού σχολείου, όπως αναφέρεται στον *Οδηγό* του Χ. Μακρίδη¹⁰³. Το 1890 το σχολείο λειτουργούσε με δάσκαλο τον Δημ. Καλογερόπουλο, όπως προκύπτει από τον *Πανελλήνιο Σύντροφο*¹⁰⁴. Δεν είχε μεγάλη διάρκεια ζωής: το 1892 επικυρώθηκε και επίσημα η κατάργησή του ως «μη λειτουργούντος προ πολλού», σύμφωνα με το διάταγμα της 28ης Φεβρουαρίου του ίδιου έτους¹⁰⁵.

8. Το 1888 ιδρύθηκε Ελληνικό σχολείο στη *Βαρυμπόπη*, το σημερινό Μοναστήριο, της ορεινής Τριφυλίας, με το διάταγμα της 11ης Οκτωβρίου. Το σχολείο ήταν μονοτάξιο, «συντηρούμενον εκ των τόκων των κατατεθεισών εν τη Εθνική Τραπέζη δραχμών εικοσιτεσσάρων χιλιάδων¹⁰⁶ υπό Αντωνίου Παπαπαναγιώτου και Κωνσταντίνου Καράμπελα, ιερέων»¹⁰⁷. Το 1896, με το διάταγμα της 24ης Φεβρουαρίου, προστέθηκε και Β΄ τάξη στο σχολείο «όπερ συντηρείται εκ κληροδοτήματος, εφ' όσον επαρκεί το έσοδον αυτού»¹⁰⁸. Από το αρχείο μας προκύπτει ότι με δύο τάξεις λειτούργησε μέχρι και το 1905-06, ενώ το 1906-07 προστέθηκε και η Γ΄. Το παλαιότερο μαθητολόγιο του σχολείου σώζεται από το έτος 1901.

9. Για το Ελληνικό σχολείο του *Μουζακίου* γνωρίζουμε ότι καταργήθηκε το 1893, με το διάταγμα της 23ης Ιουνίου¹⁰⁹. Υπογραμμίζουμε ότι το εν λόγω σχολείο δεν αναγράφεται στον *Οδηγό* του Χ. Μακρίδη του έτους 1887.

10. Το 1882, με το διάταγμα της 24ης Δεκεμβρίου, συστήθηκε Γυμνάσιο στην *Κυπαρισσία*. «με μίαν επί του παρόντος τάξιν, ού το προσωπικόν διορισθήσεται κατόπιν, το δε ενοίκιον του καταστήματος θέλει πληρώνει ο δήμος Κυπαρισσίας»¹¹⁰. Το Γυμνάσιο όμως δεν λειτούργησε αμέσως, γιατί στους *Οδηγούς* του Χ. Μακρίδη των ετών 1887 και 1889 ως μοναδικό Γυμνάσιο της επαρχίας δηλώνεται το Γυμνάσιο των *Φιλιατρών*¹¹¹. Το παλαιότερο μαθητολόγιο, που έχει διασωθεί και χρονολογείται από το 1891, δείχνει ότι το Γυμνάσιο μέχρι και το 1894 ήταν μονοτάξιο, το 1895 και 1896 λειτούργησε ως τριτάξιο, το 1897 και 1898 ως διτάξιο, το 1899 και 1900 ως τριτάξιο, ενώ από το 1901 και μετά ως τετρατάξιο.

11. Το 1885 ιδρύθηκε Γυμνάσιο στα *Φιλιατρά*, με το διάταγμα της 30ής Σε-

103. Χ. Μακρίδης, *Γενικός ετήσιος οδηγός... 1887*, ό.π., σ. 131.

104. *Πανελλήνιος Σύντροφος... 1891*, ό.π., σ. 350.

105. Κ. Σοφιανός, ό.π., τόμ. Β΄, σ. 552.

106. Το ποσό αυτό των 24.000 δραχμών προερχόταν από το ταμείο της Ιεράς Μονής της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος. Επίσης, το οίκημα όπου θα στεγαζόταν το σχολείο ήταν ιδιοκτησία της Μονής και είχε παραχωρηθεί στο δήμο Αετού. Βλ. εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, 10 Νοεμβρίου 1968, φ. 209, σ. 3.

107. Κ. Σοφιανός, ό.π., τόμ. Α΄, σ. 414.

108. Κ. Σοφιανός, ό.π., τόμ. Β΄, σ. 745.

109. Κ. Σοφιανός, ό.π., τόμ. Β΄, σ. 619.

110. Κ. Σοφιανός, ό.π., τόμ. Α΄, σ. 259.

111. περ. *Φιλιατρά*, έτος 16ο, τόμ. ΣΤ΄, τχ. 63-64, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1972.

πτεμβρίου «Περί συστάσεως εν Φιλιατροίς του δήμου Εράνης δημοσυντηρη- του¹¹² Γυμνασίου και διορισμού καθηγητών εις αυτό»¹¹³. Η ίδρυσή του ήταν αποτέλεσμα των ενεργειών που κατέβαλαν διάφοροι τοπικοί παράγοντες της εποχής. Αποφασιστικά συνέβαλαν το δημοτικό συμβούλιο, με δήμαρχο τον Χρήστο Καραβίτη, ο γιατρός Γ. Δ. Πατριίδης, καθώς και ο Σωτήριος Σωτηρό- πουλος, βουλευτής τότε Τριφυλίας και μετέπειτα υπουργός και πρωθυπου- ρός¹¹⁴. Το 1885 συστάθηκαν τρεις γυμνασιακές τάξεις¹¹⁵, όμως τελικά λειτούρ- γησαν μόνον οι δύο, η Α' και η Β'¹¹⁶. Το 1886 προστέθηκε η Γ', ενώ το 1887 και η Δ' τάξη, με το διάταγμα της 22ας Νοεμβρίου 1886¹¹⁷. Από το αρχείο μας προκύ- πτει ότι το Γυμνάσιο έκλεισε το 1900, οπότε οι μαθητές του κατέφυγαν στη Ζάκυνθο, την Αθήνα και τη γειτονική Κυπαρισσία¹¹⁸. Φαίνεται ότι οι οικονομι- κές συνέπειες του ολέθριου σεισμού του 1886, που κατέστρεψε την πόλη και τη γύρω περιοχή, αλλά κυρίως ο οικονομικός μαρασμός των κατοίκων της σταφι- δοφόρου περιοχής, γύρω στα 1900, λόγω του περονόσπορου που έπληξε τη σταφίδα, δεν επέτρεψαν τη συντήρηση και περαιτέρω λειτουργία του Γυμνασί- ου. Το σχολείο επανασυστήθηκε το σχολικό έτος 1914-15, οπότε λειτούργησε «εις το μέγαρον Διονυσίου Βωβού, υποθηκοφύλακος, με καλόν προσωπικόν και μαθητάς από όλην σχεδόν την Τριφυλίαν και εν μέρει την συνορεύουσαν Πυλίαν»¹¹⁹. Η διακοπή λειτουργίας του Γυμνασίου από το 1900 μέχρι το 1914 εντοπίζεται και στον διασωθέντα γενικό έλεγχο, που χρονολογείται από το 1889.

12. Ας σημειωθεί επίσης ότι στην επαρχία Τριφυλίας, κατά την εξεταζόμενη περίοδο, ιδρύθηκαν και 6 ιδιωτικά εκπαιδευτήρια, 5 στα Φιλιατρά και 1 στους Γαργαλιάνους (βλ. εδώ, Κεφάλαιο 4, και Παράρτημα IV).

112. Για τη συντήρηση του Γυμνασίου φαίνεται ότι συνέβαλαν όχι μόνο ο δήμος αλλά και οι ίδιοι οι μαθητές. Στο υπ' αρ. 60 πρακτικό της 26ης Οκτωβρίου του 1887 του δήμου Εράνης διαβάζουμε: «Καθορίζομεν ως ακολούθως τα τέλη τα οποία θα καταβάλλωσιν οι φοιτώντες μαθηταί εις το νεοί- δρυθέν Γυμνάσιον της πόλεως: οι εκ Φιλιατρών μαθηταί δρχ. 250 ετησίως· έκαστος εξ ετέρου Δήμου δρχ. 100. Της καταβολής των τελών απαλλάσσονται οι εξής: Ιωάννης Ν. Λυγούρας, Νικόλαος Ι. Μπουλαχάνης, Ιωάννης Αθ. Φουρνάρακης, Δημήτριος Γ. Παπαγεωργίου, Χαράλαμπος Αντ. Λαμπί- ρης, Γεώργιος Δ. Κάης και Δημήτριος Π. Χάραρης». Βλ. περ. *Φιλιατρά*, έτος 4, τχ. 15, Απρίλιος 1960, σ. 8.

113. Κ. Σοφιανός, *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 334.

114. Θ.Γ.Κ., «Η ιστορία του Γυμνασίου μας», στο μαθητικό περιοδικό του Γυμνασίου Φιλια- τρών *Λουλούδια*, έτος Β', Φιλιατρά, τχ. 7, Ιανουάριος-Απρίλιος 1949.

115. Χ. Δημητριάδης, *Συλλογή των περί Εκπαιδεύσεως ιδία ισχυόντων νόμων*, ό.π., σ. 108.

116. Θ.Γ.Κ., «Η ιστορία του Γυμνασίου μας», *ό.π.*

117. Κ. Σοφιανός, *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 359.

118. περ. *Φιλιατρά*, έτος 11ο, τόμ. Δ', τχ. 42-43, Σεπτέμβριος 1967.

119. Θ.Γ.Κ., «Η ιστορία του Γυμνασίου μας», περ. *Λουλούδια*, τχ. 8, Μάιος 1949, σ. 1.